

*Наталія Залсток,
Оксана Черевко*

СУФРАЖИСТСЬКА КАМΠΑНІЯ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ (1860-ті — 1928 рр.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано основні наукові праці західних, радянських та пострадянських дослідників з історії жінок на шляху до гендерного рівноправ'я крізь призму суфражистського руху у Великій Британії.

***Ключові слова:** історіографія, жінка, гендерне рівноправ'я, суфражизм, «перша хвиля» фемінізму, війна.*

На сьогодні рівність між жінками й чоловіками є одним з основоположних пунктів законодавства і політики країн постіндустріального світу. Європейське жіноцтво пройшло складний шлях у боротьбі за власну емансипацію. На початку ХХІ ст. у цій царині вдалося досягти значних успіхів, однак створення відповідної атмосфери у суспільстві та державі, в якій жінки здобули б право всебічно та справедливо бути представленими у владі і, на рівних засадах, розділяли б її з чоловіками, залишається головною метою боротьби, яка триває до цього часу.

Наразі світову першість у забезпеченні рівноправного становища чоловіків та жінок мають Скандинавські країни, але коліскою фемінізму як руху жінок за рівноправ'я на європейському континенті є Велика Британія. Дослідження особливостей розвитку феміністського руху у цій країні та його впливу на статус жінки у суспільстві мають важливе значення для історичної науки. Період з 1860-х рр. по 1928 р. був основоположним у процесі входження жінок до суспільно-політичної сфери життєдіяльності британського суспільства — як де-факто, так і де-юре.

Попри те, що процес емансипації жінки розпочався в Англії майже півтора століття тому, а сама країна здавна вважається «батьківщиною демократії», на сьогоднішній день у британському суспільстві існує ще достатня кількість проблем, пов'язаних із забезпеченням гендерного рівноправ'я. Сам же процес боротьби жінок за розширення своїх прав та можливостей їх реалізації проходив у декілька етапів і супроводжувався значними труднощами.

Протягом останньої третини ХХ ст. і до початку ХХІ ст., теми, пов'язані з феміністськими рухами та становищем жінки, стали одними з центральних у дослідженнях західних істориків. Натомість, у радянській історіографії зустрічаються лише поодинокі згадки про жіночий рух як одну з проблем суспільно-політичного життя Великої Британії.

Праці російських та білоруських дослідників з вказаної проблематики почали з'являтися лише з кінця 90-х рр. XX ст., у той час як в Україні різні аспекти життя англійських жінок в історичній ретроспективі рідко обирались істориками у якості теми для окремого дослідження.

Метою даної статті є спроба об'єктивного і всебічного аналізу доступних історіографічних напрацювань з історії «першої хвилі» фемінізму (суфражистського руху) та становища британських жінок у суспільстві в останній третині XIX — першій третині XX ст.

Враховуючи багатогранність досліджуваної теми, наукові праці, з метою їхнього аналізу, було умовно розподілено на наступні групи: 1) загальні праці з історії жіноцтва; 2) праці, що висвітлюють становище британської жінки у різних сферах життєдіяльності суспільства; 3) дослідження з історії суфражистського та антисуфражистського рухів у Великій Британії, а також участі жінок у політичному житті країни у зазначений період; 4) роботи, присвячені становищу британських жінок у роки Першої світової війни.

До першої групи увійшли дослідження, у яких відображено загальні тенденції у становищі жінки в 1860-х — 1928 рр. Так, в останній третині XIX ст. у країнах Заходу дослідники фіксують істотні зміни, що охопили практично всі сфери життя, і мали значний вплив на формування образу «нової» жінки. Ця тема знайшла відображення у працях відомого англійського історика Е. Гобсбаума¹. На думку дослідника, в період, що охоплює декілька десятиліть перед 1914 р., сталися три найвідчутніші зрушення, що вплинули на появу «нової» жінки: 1) поширення середньої освіти для дівчат; 2) отримання жінками більшої свободи діяльності; 3) у суспільстві на жінок стали звертати більше уваги, розглядаючи їх як особливу групу, що має власні інтереси й прагнення. Е. Гобсбаум зупиняється на таких питаннях як контроль за народжуваністю, статус жінок на ринку праці та їх прилучення до професій, які нещодавно вважались виключно чоловічими, стереотипи у суспільстві щодо непрацюючих жінок, вплив церкви та антиклерикальних рухів на становище жінки.

Серед праць, що дозволяють прослідкувати витоки вказаних явищ, слід назвати роботу британської вченої Л. Абрамс². Досліджуючи широке коло питань, що включають місце жінки у приватному та публічному житті, взаємовідносини з політичними силами та участь у Першій світовій війні, авторка конкретизує масштаби і динаміку змін окремо для кожної з найбільш розвинутих європейських країн впродовж 1789–1918 рр. Американський історик Е.Т. Аллен³ подає детальний історичний аналіз еволюції становища жінок Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії та Росії впродовж XX ст.

Пострадянська історіографія вказаного питання представлена працею білоруського історика І.Р. Чикалової⁴. У роботі міститься аналітичний

огляд особливостей залучення жінок та дітей до праці на промислових підприємствах у країнах Західної Європи і США у XIX ст. Дослідниця висвітлює рухи за поліпшення умов праці цих категорій найманих працівників і особливості прийняття перших фабричних законів.

До другої групи увійшли праці авторів, чії дослідження присвячено висвітленню особливостей становища британської жінки у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Загальні аспекти цієї проблеми відображені у праці англійського історика і економіста Ф. Томпсона⁵, який, досліджуючи соціальну історію Великої Британії, аналізує економічний уклад, соціальну структуру, види зайнятості, дозвілля, а також сімейні стосунки і цінності, характерні для суспільства вікторіанської доби.

Місце та роль жінок у вікторіанському суспільстві, а також особливості процесу їхньої емансипації проаналізовано британськими дослідницями Р. Гріллс⁶ та В. Клейн⁷.

Російська історіографія питання представлена дисертацією історика С.А. Нестерової⁸. Її робота базується на порівняльному аналізі образів американської та британської жінки в останній третині XIX ст. — на початку XX ст. Дослідниця констатує еволюцію уявлень про жінку у зазначений період. Головним її результатом стало руйнування жорсткої межі між публічною і приватною сферами діяльності і визнання суспільством права жінок на участь у публічному житті.

Російська вчена К.Ш. Єфимова⁹ у своїй дисертації, присвяченій дослідженню становища і соціокультурного статусу жінок середнього прошарку у Великій Британії (1870–1920-х гг.), стверджує, що підвалини для появи «нової» або «сучасної» жінки були закладені представницями середнього прошарку. Вчена акцентує увагу на демографічних процесах, змінах в освітній сфері, на ринку праці та у шлюбно-сімейних відносинах.

Загалом, у добу вікторіанства дім, сім'я та шлюб були центральними поняттями у суспільній свідомості і мали виключне значення для англійців. Особлива роль у шлюбно-сімейному житті належала жінці, яка мала піклуватися про затишок у домі й родині. У той же час, нарівні із сакралізацією сімейного життя, було започатковано протилежний за сутністю процес, який передбачав розмиття жорстких меж між «приватною» і «публічною» сферами життєдіяльності, що не могло не позначитися на становищі «берегині домашнього вогнища».

Австралійська вчена П. Джейлланд¹⁰, дослідивши становище британок з привілейованих прошарків суспільства в освітній сфері, шлюбно-сімейних стосунках і соціумі, зазначає, що центральним поняттям у житті жінок Британської імперії був дім. Англійські леді уособлювали ідеал самопожертви і знаходились у залежності від своїх чоловіків чи батьків. Така система взаємовідносин активно підтримувалася державою.

Американський історик К. Нельсон¹¹ акцентує увагу на сімейних ролях чоловіка і дружини, батька і матері, братів і сестер, а також більш далеких родичів. Вона наголошує, що ще з дитинства британських чоловіків та жінок готували виконувати у суспільстві відмінні за сутністю ролі. Так, хлопчиків готували до ролі годувальника, надаючи їм кращу освіту, більше свободи і часу для дозвілля, у той час як дівчаток ще змалечку залучали до робіт по господарству, догляду за молодшими сестрами і братами тощо.

Значний інтерес для дослідження особливостей становища жінки у шлюбно-сімейній сфері, а також впливу вікторіанської моралі на життя британок становлять дослідження британських учених Дж. Бенкса й О. Бенкс¹² та Р. Флетчера¹³. Американська феміністка-правознавець і політолог М. Шенлі¹⁴ зупиняється на ключових змінах у статусі заміжніх жінок у XIX ст., вказуючи на тісний зв'язок між утисками жінки у приватній та публічній сферах. Англійський історик Л. Стоун¹⁵ аналізує підстави та різні шляхи проведення процесу розлучення у Великій Британії. Учений констатує той факт, що розлучення було досить рідкісним явищем у цій країні, принаймні, до XX ст.

Серед праць російських дослідників, які вивчали становище британської жінки у шлюбно-сімейних відносинах, слід назвати статтю Д.Б. Вершиніної¹⁶. Авторка подає узагальнений морально-психологічний портрет англійських леді на основі листів, щоденників та художніх творів англійської літератури XIX ст. Вчена приходить до висновку, що, хоча заміжжя залишалося нормативним інститутом для жінок будь-якого прошарку суспільства, а інститут сім'ї був основоположним для більшості англійців, ще у XVIII ст. англійські жінки почали проявляти інтерес до подій соціального життя, яке виходило за рамки домашніх проблем. Ця тенденція зберігалася і впродовж XIX ст. У цей період розпочався процес пробудження жіночої свідомості, втілений у прагненні англійських леді до самоосвіти.

У першій половині XIX ст. в Англії було започатковано процес реформування освітньої системи, який відбувався впродовж всього століття. У цей період поступово починає зростати значення жіночої освіти.

Британський дослідник Д. Гілллард¹⁷ подає цінний фактологічний і документальний матеріал, присвячений становленню і розвитку системи освіти в Англії за період 597–2010 рр.

Російська вчена І.А. Калініченко¹⁸ дослідила культурно-історичні, соціально-історичні, науково-педагогічні аспекти розвитку традицій англійської жіночої освіти. Авторка виділяє такі основні тенденції в розвитку жіночої освіти у вказаний період: регіоналізація, автономізація, фуркація, біфуркація та демократизація жіночих навчальних закладів. Ці зміни були

втілені в життя завдяки прийняттю ряду законодавчих актів (1836, 1840, 1866 і 1870 рр.). І.А. Калініченко робить висновок, що наприкінці XIX ст. в Англії склалася цілісна система жіночої освіти, проте гендерні суперечності на ментальному рівні на цей час подолати не вдалося.

Зростання рівня освіченості жінок відкривало для них нові перспективи для самореалізації, сприяло більшій самостійності і підвищенню власної самооцінки.

Важливим фактором, що вплинув на формування образу «нової» жінки, були зміни на ринку праці, які безпосередньо торкнулися працюючих жінок. У другій половині XIX — першій половині XX ст. у Великій Британії намітилася тенденція до розширення сфер зайнятості, прийнятних для жінок різних верств населення. Крім цього, на становище працюючих жінок мали вплив зміни у трудовому законодавстві, що стосувалися умов та тривалості праці, особливостей нарахування заробітної плати тощо.

Серед західних учених, що досліджували проблему жіночої зайнятості на британських теренах, слід назвати американського історика Дж. Барнетт¹⁹. Вона проаналізувала особливості жіночої праці на тлі промислової революції у Великій Британії. Констатуючи наявність нерівності в оплаті праці чоловіків та жінок і намагаючись пояснити її походження, дослідниця приходиться до висновку, що причиною менших заробітків жінок у порівнянні з чоловіками були не стереотипи щодо перших, а особливості розвитку самого ринку праці. На думку Дж. Барнетт, витіснення жінок до менш важких сфер праці відіграло швидше позитивну роль для самих жінок, надавши їм можливість бути працевлаштованими. Різниця в заробітній платі для робітників жіночої та чоловічої статі була пов'язана з різницею у продуктивності їхньої праці, а, отже, економічно виправданою.

Дослідження британської вченої Е. Робертс²⁰ присвячено становищу жінок робітничого прошарку та проблемам, з якими вони мали справу у сфері зайнятості. Вона вказує на складнощі при підрахунку кількості працюючих жінок, аналізує ставлення чоловіків до жіночої зайнятості, а також відносини британок з профспілками, розглядає проблеми нерівної оплати праці, особливості трудового законодавства тощо.

Британський історик Н. Вердон²¹, на основі широкої джерельної бази, детально аналізує трудові будні жінок, що проживали у сільській місцевості. Вчена робить висновок, що впродовж всього XIX ст. ці жінки вносили істотний вклад в економічне життя країни, незважаючи на те, що офіційно їхня присутність на ринку праці скоротилася наприкінці XIX ст.

Розглядаючи проблему нерівності в оплаті праці, дослідниця стверджує, що, принаймні частково, це становище було обумовлене вірністю

традиціям. У той же час, вона вказує й на вплив різниці у продуктивності праці та тривалості робочого дня робітників чоловічої і жіночої статей.

Британська дослідниця Л. Холкомб²² акцентує увагу на становищі працюючих жінок середнього прошарку. Вона фіксує підвищення їхнього статусу напередодні Першої світової війни у порівнянні з останньою третиною XIX ст. Американська вчена Д. Копельман²³ досліджує становище лондонських жінок-вчителів, особливості формування їхньої гендерної і класової ідентичності з моменту запровадження державної освіти у 1870–1930-х рр.

Ще одній важливій проблемі — «шлюбним заборонам»²⁴, які переважно стосувалися працюючих жінок з середніх прошарків населення, присвячено працю американського історика й економіста К. Голді²⁵.

Завершує вказаний блок у західній історіографії робота британської вченої К. Девідсон²⁶, у якій досліджено еволюцію домашніх обов'язків англійських жінок різних прошарків. Хоча ведення домашнього господарства не може бути зараховане до рангу оплачуваної роботи, становище у даній сфері мало важливе значення для працюючих жінок, які були змушені поєднувати ці два види зайнятості. Авторка подає цінні відомості щодо зміни обсягів домашньої роботи у сім'ях різного достатку за період 1650–1950 рр.

Проблематика, пов'язана із жіночою зайнятістю у Великій Британії, частково знайшла відображення у праці радянського дослідника М.О. Єрофєєва²⁷. Наявну у цей період тенденцію до збільшення обсягів залучення жінок у сферу оплачуваної праці він пояснює бажанням капіталістів «отримати найбільш дешевий і слухняний робочий матеріал».

Третя група досліджень включає в себе проблеми, що стосувалися перебігу суфражистського та антисуфражистського рухів, а також участі жінок у політичному житті. Традиційно історію жіночого руху у Великій Британії дослідники поділяють на два етапи («дві хвилі»). Якщо «перша хвиля» тривала починаючи з другої половини XIX ст. до перших десятиліть XX ст., то «друга хвиля» жіночого руху бере свій початок від 60-х рр. XX ст.

Перший етап жіночого руху відомий у науковій літературі як суфражистський (від англ. «suffrage» — «право голосу»), оскільки серед багатьох вимог щодо покращення становища жінок та отримання ними недоступних раніше прав і можливостей для самореалізації, вимога про надання виборчих прав була першочерговою. На переконання жінок, отримавши це право, вони, шляхом участі у виборі представника і творенні законів, зможуть виправити й інші прояви несправедливості.

«Перша хвиля» фемінізму стала яскравим явищем суспільно-політичного життя Великої Британії. Наукові дискусії навколо рушійних сил,

характеру його діяльності та впливу здобутків на емансипацію британських жінок тривають й донині.

Одним із дискусійних залишається питання про соціальну приналежність учасників суфражизму і вплив цього фактора на мету їхньої боротьби.

Британський історик Е. Гобсбаум²⁸ вказує на обмеженість досягнень суфражистського руху, спричинену активною участю у ньому переважно вихідців з середнього та вищого прошарків населення. Протилежної точки зору дотримуються британські дослідники Дж. Ліддінгтон і Дж. Норріс²⁹, які, на основі значної кількості джерел, у тому числі, щоденників активістів, місцевих газет, рукописів та інтерв'ю з учасниками і сучасниками суфражистського руху здійснили ґрунтовний аналіз сутності жіночого руху у Великій Британії. Ними було спростовано усталене твердження про суфражизм як рух жінок з середніх і вищих прошарків. Дж. Ліддінгтон і Дж. Норріс показали, що активну участь у русі брали також і робітниці, особливо, з Північної Англії.

У радянській історіографії суфражизм у Великій Британії було прийнято розглядати як буржуазний рух. Так, відомий історик К.Б. Виноградов наголошував на вузькості британського жіночого руху через домінування у ньому «буржуазних елементів», які «майже не цікавилися соціальними аспектами руху, зокрема, боротьбою, яку жінки-робітниці вели з давніх часів..., — боротьбою за оплату своєї праці нарівні з чоловіками»³⁰.

За більше ніж 50-літню кампанію суфражистам вдалося побудувати розгалужену мережу представництв по всій території Великої Британії, пережити декілька розколів на основі ідеологічних і тактичних розбіжностей, здобути значну кількість як прихильників, так і противників, привернути увагу широкого загалу і, врешті-решт, здобути право голосу.

Важливе значення для вивчення особливостей перебігу «першої хвилі» жіночого руху має праця британської дослідниці Е. Кроуфорд³¹, що містить відомості про більше ніж 400 суфражистських активістів і детальні описи діяльності 800 суфражистських товариств та груп тиску. Комплексний аналіз «першої хвилі» британського суфражистського руху надає також американський історик і правозахисниця С. ван Вінгерден³². Відомості про створення перших суфражистських жіночих товариств, їхню структуру і взаємовідносини між членами містяться у праці канадської вченої А. Робсон³³.

Особливо цінними є фундаментальні праці британського історика М. Пью³⁴, який критично переосмислив наявні напрацювання з історії жіночого руху. Він заперечив досить поширену точку зору, згідно з якою наприкінці XIX ст. суфражистський рух переживав спад. На думку

вченого, період з 1890 до 1900 рр. був вдалим для активістів жіночого руху, які у цей час мали успіх в полеміках щодо надання жінкам права голосу. Крім цього вчений проаналізував впливи двох світових воєн на становище британок, політику партій щодо жінок, участь останніх у політиці і суспільному житті; дослідив проблеми, пов'язані з материнством, веденням домашнього господарства і його поєднанням з оплачуваною зайнятістю тощо.

Станом на початок ХХ ст. у британському суфражистському русі досить чітко окреслились дві течії — поміркована, представлена Національним союзом жіночих суфражистських товариств, і войовнича, яку представляв Жіночий соціально-політичний союз. Більшість дослідників погоджується з поданою класифікацією. Серед тих, хто пропонує альтернативний поділ, слід назвати британського історика С. Холтон³⁵. На її думку, доцільно розрізняти «ліберальних» та «демократичних» суфражисток, беручи за основу сутність їхніх вимог. Так, якщо «ліберальні» активістки виступали лише за надання права голосу жінкам на рівних умовах з чоловіками, то «демократичні» учасниці жіночого руху виступали за надання права голосу всім громадянам.

Загалом, явище мілітантства у британському суфражизмі має неоднозначні оцінки з боку дослідників. Зокрема, американський історик Л.П. Юм³⁶ вважає, що діяльність радикального Жіночого соціально-політичного союзу, мала деструктивний вплив до 1914 р. Основна ж заслуга у здобутті жінками права голосу належить поміркованому Національному союзу жіночих суфражистських товариств.

З іншого боку, британський учений Е. Росен³⁷ високо оцінює внесок суфражеток і вважає тактику мілітанток ефективним зняряддям у боротьбі за право голосу, відкидаючи популярні твердження про безглуздість і необдуманість їхніх радикальних дій.

Американська вчена Л. Нім Мейхол³⁸, яка детально проаналізувала тактику та ідеологію мілітанток, простежує розвиток їхньої концепції опору від її витоків в межах радикально-ліберального дискурсу у 1860-х рр. до становлення в якості політичної практики під час англо-бурської війни. Вона вважає мілітантство серйозною політичною силою і високо оцінює його здобутки.

Враховуючи виключне значення керівництва войовничого крила суфражизму у діяльності цього напрямку загалом, особливий інтерес становить праця британського історика П. Бартлі³⁹, у якій критично переосмислено роль лідерки мілітанток Еммелін Панкхерст у процесі жіночої емансипації, прослідковано становлення її особистості та еволюцію поглядів.

Сучасна російська історіографія, присвячена розвитку британського суфражизму загалом і його радикальної течії, зокрема, представлена

працями російської вченої О.В. Шнирової⁴⁰, яка дослідила витoki і хід «першої хвилі» жіночого руху, вплив суфражистської пропаганди на суспільство, феномен мілітантства. Вона підтримує найпоширеніший в історіографії поділ суфражизму на конституційний (поміrkований) і войовничий (мілітантський) напрямки. О.В. Шнирова констатує, що перший напрям спирався на ліберальну ідеологію і керувався демократичними принципами в управлінні жіночими організаціями. У той час як характерними рисами другого напрямку були активне використання насильницьких методів для впливу на уряд, жорстка централізація, дисципліна, ієрархічність, корпоративізм. На думку вченої, «...боротьба мілітанток була не стільки боротьбою за розширення демократії, скільки боротьбою проти демократії»⁴¹, тому мілітантство слід віднести до рухів і організацій тоталітарного типу.

Російський історик Д.Б. Вершиніна⁴² вважає, що заслуга суфражеток полягала, насамперед, у приверненні уваги суспільства до проблеми жіночого рівноправ'я, однак на практиці агресивні дії мілітанток багато в чому лише відклали момент надання жінкам виборчих прав.

Серед російських учених, які досліджували проблему чоловічого суфражизму, слід назвати О.В. Шнирову⁴³. Вона виділяє наступні причини поширення чоловічого фемінізму в Англії: 1) тривала боротьба жінок за політичні права, 2) поляризація суспільства щодо проблеми жіночих виборчих прав після виникнення мілітантства, 3) криза системи гендерних відносин на початку ХХ ст. На думку вченої, «...період кінця ХІХ — початку ХХ ст. ознаменувався появою не тільки «нової жінки», яка прагнула до незалежності і рівноправності, але й «нового чоловіка», який цінував у жінці ці нові якості й прагнув бачити поруч із собою... рівноправного партнера і повноцінну особистість»⁴⁴.

Окремого розгляду потребує проблема побудови взаємостосунків між суфражистами і політичними партіями. Серед західних вчених однією з перших вищевказаний аспект висвітлювала британська вчена К. Ровер⁴⁵. Попри свою цінність, ці дослідження мають істотний недолік, який проявляється в апологетичності викладу боротьби жінок за політичні права.

На перших порах своєї діяльності суфражисти активно співпрацювали з ліберальними парламентарями. Американський історик Л.П. Юм⁴⁶ виявила поступове розчарування суфражистських активістів політикою Ліберальної партії, на яку покладалися великі надії щодо забезпечення політичних прав для жінок. Взаємостосунки лейбористів і активістів суфражистського руху стали предметом дослідження американського вченого Дж. Лі⁴⁷.

Становлення взаємовідносин між політично активними жінками Великої Британії і консерваторами досліджувала М. Аучтерлоні⁴⁸. Також цю

тему розглядає британський дослідник М. Пью⁴⁹. Він наголошує на важливому значенні підтримки жіночого руху з боку деяких членів Консервативної партії.

Проблема взаємин суфражистів і політичних партій також знайшла своє відображення у роботах радянських дослідників та вчених пострадянського простору. Зокрема, радянський історик К.Б. Виноградов вказував на безпосередній зв'язок між кризою лібералізму і жіночим рухом у Великій Британії⁵⁰.

Подібної точки зору дотримується й сучасний російський історик І.А. Школьніков⁵¹. Вхідження жінок до електорального поля, на думку вченого, стало додатковим фактором, який зумовив післявоєнну кризу лібералізму. Крім цього, аналізуючи причини затяжного характеру боротьби жінок за право голосу, І.А. Школьніков приходить до висновку, що, поряд з жорсткою опозицією з боку лідерів Ліберальної партії щодо вказаної проблеми, важливим фактором була логіка розвитку англійського парламентаризму, основною тенденцією якого було поступове зростання ролі кабінету міністрів і його глави, що отримав змогу монополізувати парламентський час для проходження урядових біллів.

Білоруський історик І.Р. Чикалова⁵² дослідила ставлення провідних британських політичних партій до участі жінок у політичному житті, особливості співпраці феміністок і політичних діячів, а також зміни у партійних ідеологіях, спричинені входженням британок до політичної сфери.

Дослідження впливу суфражистського руху на суспільно-політичне життя Великої Британії виглядало б неповним за відсутності аналізу діяльності їхніх опонентів — антисуфражистів. Ця проблема знайшла своє відображення у працях як західних, так і російських вчених.

Зокрема, британська вчена Дж. Буш⁵³ висвітлює ідеологічні засади і особливості діяльності антисуфражистського руху, до якого входили як чоловіки, так і жінки. Особливий інтерес становить аналіз системи аргументації противників суфражизму та особливостей побудови ієрархічних стосунків між чоловіками та жінками в антисуфражистському таборі. Глибокий аналіз діяльності антисуфражистських організацій представлено також у праці британського вченого Б. Харрісона⁵⁴.

Російський історик О.В. Шнирова⁵⁵ подає порівняльну характеристику суфражистського та антисуфражистського рухів.

У 1918 р. основна мета суфражистів, принаймні, частково, була досягнута. У зв'язку з цим постало питання про значення надання жінкам права голосу для процесу їхньої емансипації загалом.

Аналізуючи цю проблему, американо-британський історик Г. Сміт⁵⁶ показує складнощі, з якими зіштовхнулись активісти жіночого руху при

намаганні досягти більш глобальної мети — руйнування дискримінаційних практик і досягнення рівноправ'я. Крім цього, він подає узагальнений аналіз «першої хвилі» суфражистського руху і досліджує співпрацю між жінками-консерваторами і наступниками НСЖСТ у 1920-х рр.

Основні досягнення європейського фемінізму на тлі політичних трансформацій (1700–1950 рр.) представлено у комплексному дослідженні американської вченої К. Оффен⁵⁷. Дослідниця, в історичній ретроспективі, розглядає співвідношення понять «рівність» і «відмінність», «публічне» і «приватне» тощо. Становище американських та британських жінок впродовж ХХ ст. крізь призму феміністської ідеології стало предметом дослідження британської феміністки соціалістичного спрямування Ш. Роуботам⁵⁸.

Більшість російських учених, досліджуючи безпосередній вплив набуття жінками політичних прав на їхнє становище у суспільстві, вказує на незначні зрушення у цій сфері. Так, К.Ш. Єфимова вважає, що більший вплив на появу нових перспектив у житті англійок, передусім, середнього прошарку, мало впровадження у широкий обіг нових винаходів, таких як дукарська машинка, телеграф та телефон⁵⁹.

Російський історик Д.Б. Вершиніна⁶⁰ стверджує, що надання жінкам виборчих прав не означало утвердження принципів гендерної рівності. Цю точку зору підтримує В.І. Успенська⁶¹. Вчена вважає, що набуття жінками права голосу було радикальним проривом в ідеології «природного підпорядкування» жінок і чоловічого домінування, але надії суфражисток, що з набуттям рівних виборчих прав політика автоматично зміниться на краще, виявилися ілюзією. Короткий огляд історії надання жінкам виборчих прав у різних країнах, а також аналіз сучасного стану проблеми, подані В.І. Успенською, свідчать про досить низький рівень участі жінок у політичному житті більшості країн світу.

Завершує вказаний блок історіографічних напрацювань відома російська дослідниця Н.М. Степанова⁶², яка вивчала культуру гендерних відносин основних політичних партій, складнощі, з якими мали і продовжують мати справу британські жінки-політики, проблеми, пов'язані із запровадженням гендерного квотування.

До четвертої групи досліджень увійшли праці, присвячені особливостям впливу Першої світової війни на становище британських жінок у суспільстві. Ця категорія досліджень була винесена до окремої групи у зв'язку з тим, що під час війни життя та діяльність жінок у Великій Британії мали принципові відмінності від їхнього становища у мирний час.

Проблема жіночої емансипації є одним з аспектів, що перебуває у тісному зв'язку з перебігом воєнної кампанії 1914–1918 рр., адже, з

одного боку, жіюча частина населення була змушена долучитися до роботи на військові потреби й отримала, таким чином, допуск до виконання тих обов'язків, що були раніше для неї недоступними. З іншого боку, така практика була тимчасовим явищем, спричиненим кризовою ситуацією.

У цей період, під досить специфічним кутом, постала проблема переосмислення гендерних ролей. Відомий американський учений Дж. Гольдштейн⁶³, у процесі дослідження співвідношення понять «гендер» і «війна», а також особливостей конструювання понять «жіночності» та «мужності» на тлі військових конфліктів, дійшов висновку, що у воєнний час гендерні норми нерідко використовувалися для пристосування різних груп населення до потреб війни. Вчений доводить, що, попри існування певних гендерних шаблонів, згідно з якими вбивство є прерогативою чоловіка, знищення собі подібних не є природним для обох статей.

Співвідношення понять «жінка» і «насильство», а також особливості безпосередньої участі жінок у бойових діях стали центральними темами у дослідженнях британських учених Р. Хоус та М. Стевенсона⁶⁴, ірландського аналітика і відставного офіцера Т. Клонана⁶⁵, ізраїльського військового аналітика та історика М. ван Кревельда⁶⁶.

У роки Першої світової війни британські жінки були офіційно позбавлені можливості брати пряму участь у бойових діях. У той же час, частина з них отримала змогу працювати у безпосередній близькості від фронту шляхом прилучення до спеціальних жіючих допоміжних організацій. У дисертаційному дослідженні британського історика Дж. Гулд⁶⁷ висвітлено особливості роботи британок у таких формуваннях.

Російська історіографія цього питання представлена статтею Н.Ю. Забеліної⁶⁸. У ній висвітлено діяльність британок, які у роки Першої світової війни вирушили на допомогу Сербії. Зокрема, тут містяться відомості про єдину на той час британську жінку-солдата Флору Сандес.

Раптовий початок війни став на заваді планам суфражистських активістів і наклав відбиток на перебіг жіючого руху. У центрі дисертаційного дослідження російського історика Н.В. Новікової⁶⁹ перебуває розвиток суфражизму в роки Першої світової війни. Вчена констатує його спад у зазначений період: збройний конфлікт перервав тенденцію до стабільного збільшення кількості учасників та прихильників руху й послідовного розвитку стратегічного курсу суфражистських товариств.

У той же час, у роки війни виникла нагальна потреба у реформуванні виборчого законодавства, викликана необхідністю забезпечити право військовозобов'язаних громадян на волевиявлення. Робота над проведенням реформи розпочалася ще у 1916–1917 рр., досягнувши свого логічно

завершення з прийняттям «Акту про народне представництво» 1918 р. За цим законом, поряд з іншими нововведеннями, жінкам Великої Британії було надано обмежене право голосу.

У ході голосування за внесення змін до виборчого законодавства парламентарі активно вказували на вагомий внесок жінок під час воєнної кампанії, називаючи його ледь не основною причиною впровадження вищевказаних змін.

Надання частині жінок права голосу викликало дискусію серед дослідників щодо причин прийняття такого рішення і визначення реальних впливів суфражистського руху й Першої світової війни у цьому питанні.

Зокрема, у західній історіографії найпоширенішими є дві точки зору на вказану проблему. Згідно з першою, війна була вирішальним фактором у наданні частині британок політичних прав. Серед дослідників, що підтримують це твердження, слід назвати британських істориків К. Ровер⁷⁰ та А. Марвіка⁷¹. Останній включає розширення прав та можливостей жінок у число 10 основних соціальних змін, спричинених війною.

Друга точка зору полягає у переконанні, що праця жінок у роки Першої світової війни була лише вдалим приводом для надання права голосу. Насправді ж, набуття жінками політичних прав було наслідком комплексу причин, серед яких суфражистські кампанії, вдала політична ситуація, об'єктивна необхідність реформування виборчого законодавства, світовий досвід та інші фактори. Прихильниками такого бачення проблеми є британські історики П. Бартлі⁷², С. Холтон⁷³ і Дж. Боурк⁷⁴.

Жодну з вищевказаних точок зору не поділяє радянський дослідник М.О. Єрофєєв, який у своїй праці побіжно згадує надання жінкам обмеженого права голосу на загальних виборах у 1918 р. Його позиція ґрунтується на теорії класової боротьби, тому, на його думку, «Акт про народне представництво» було прийнято з метою «запобігти зростанню революційних ідей у робітничому класі»⁷⁵.

Російська дослідниця Д.Б. Вершиніна⁷⁶, віддаючи належне феміністським активістам, вважає, що Перша світова війна остаточно змінила думку британського суспільства на користь суфражистського руху.

Таким чином, дослідження, присвячені статусу жінки у суспільствах різних країн світу, посідають одне з чільних місць у західній історіографії. На сьогоднішній день існує значна кількість праць, у яких розглядаються загальні тенденції, що супроводжували процес еволюції жіночого образу впродовж історичного розвитку людства. У той же час, наразі спостерігаються складнощі при спробі об'єднання історії жінок з загальноісторичними дослідженнями.

Що стосується Великої Британії, то проблематика, пов'язана зі становищем жінок у цій країні, а також їхньою боротьбою за розширення

власних прав та можливостей привертала і продовжує привертати увагу дослідників різних країн світу.

Попри наявність значної кількості історіографічних напрацювань, все ще залишається достатня кількість дискусійних тем, які потребують подальшого дослідження й переосмислення. Зокрема, це проблеми виправданості нерівної оплати праці чоловіків та жінок, підрахунку точної кількості працюючих, періодизації суффражистського руху, взаємовпливу участі британок у Першій світовій війні та процесу їхньої емансипації, аналіз складнощів, з якими мали справу британки при намаганні побудувати успішну політичну кар'єру, відмінностей між законодавством і практичним втіленням його постулатів тощо.

Крім цього, на нашу думку, дана проблема несправедливо позбавлена уваги вітчизняних науковців, оскільки прогресивний досвід жіночих рухів Великої Британії може бути застосований у практиці жіночого руху в Україні, де питання забезпечення гендерного рівноправ'я залишається невирішеним і тому набуває особливого значення, а, отже, спонукає істориків до необхідності подальшого вивчення проблеми.

---

¹ *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму : Коротка історія ХХ віку, 1914–1991 / Е. Гобсбаум; [пер. з англ. О. Мокровольський]. — К.: Альтернативи, 2001. — 543 с.; *Гобсбаум Е.* Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід : історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. — Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 74–97.

² *Абрамс Л.* Формирование европейской женщины новой эпохи 1789–1918 / Л. Абрамс; [пер. с англ. Е. Незлобиной]. — М.: Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2011. — 408 с.; *Abrams L.* Ideals of Womanhood in Victorian Britain [Electronic source] / L. Abrams // Victorian Britain. — Mode of access : http://www.bbc.co.uk/history/trail/victorian_britain/women_home/ideals_womanhood_01.shtml. — Title from the screen.

³ *Allen A.T.* Women in Twentieth-Century Europe / A.T. Allen. — New York: Palgrave MacMillan, 2007. — 208 p.

⁴ *Чикалова И.Р.* Женский и детский труд в странах Западной Европы и США в XIX веке / И.Р. Чикалова // Женщины в истории : возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / [гл. ред. И.Р. Чикалова]. — Минск: БГПУ, 2002. — Вып. 2. — С. 95–110; *Чикалова И.Р.* У истоков социальной политики государств Западной Европы / И.Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. — 2006. — № 4. — С. 501–525.

⁵ *Thompson F.M.L.* The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830–1900 / F.M.L. Thompson. — Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1988 — 382 p.

⁶ *Grylls R.G.* Emancipation of Women / R.G. Grylls // Ideas and Beliefs of the Victorians: An Historic Revaluation of the Victorian Age / R.G. Grylls. — London: Sylvan Press, 1949. — P. 254–60.

⁷ Klein V. *The Emancipation of Women : Its Motives and Achievements* / V. Klein // *Ideas and Beliefs of the Victorians : An Historic Revaluation of the Victorian Age*. — London: Sylvan Press, 1949. — P. 261–267.

⁸ Нестерова С.А. *Образ английской и американской женщины в представлении современников : последняя треть XIX — начало XX веков : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук* / Нестерова Светлана Александровна. — Самара: РГБ, 2004. — 187 с.

⁹ Ефимова Е.И. *Изменение положения и социокультурного статуса женщин среднего класса Великобритании 1870–1920-х гг. : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук* / Ефимова Екатерина Шахидовна. — Томск, 2009. — 226 с.

¹⁰ Jalland P. *Women, marriage and politics* / P. Jalland. — Oxford : Clarendon Press, 1986. — 366 p.

¹¹ Nelson C. *Family ties in Victorian England (Victorian life and times)* / C. Nelson. — Santa Barbara : Praeger Publishers, 2007. — 196 p.

¹² Banks J.A. *Feminism and Family Planning in Victorian England* / J.A. Banks, O. Banks. — New York: Schocken Books, 1977. — 153 p.

¹³ Fletcher R. *The Family and Marriage in Britain* / R. Fletcher. — London : Penguin, 1966. — 256 p.

¹⁴ Shanley M.L. *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England* / M.L. Shanley. — Princeton : Princeton University Press, 1993. — 213 p.

¹⁵ Stone L. *Road to Divorce: England, 1530–1987* / L. Stone. — London : Oxford University Press, 1995. — 460 p.

¹⁶ Вершинина Д.Б. *Воспитание и манеры английских леди XVIII–XIX вв.* / Д.Б. Вершинина // *Вестник Пермского Университета. История*. — 2010. — Вып. 2 (14). — С. 93–97.

¹⁷ Gillard D. *Education in England : a brief history* / D. Gillard. — London : David Fulton Publishers, 2007. — 115 p. — Mode of access : <http://www.educationengland.org.uk/history/index.html>. — Title from the screen.

¹⁸ Калиниченко И.А. *Развитие традиций женского образования в Англии XIX в. : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук* / Калиниченко Инга Александровна. — Волгоград, 2008. — 23 с.

¹⁹ Burnette J. *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain* / J. Burnette. — Cambridge : Cambridge University Press, 2008. — 377 p.

²⁰ Roberts E. *Women's Work, 1840–1940* / E. Roberts. — Cambridge : Cambridge University Press, 1988. — 79 p.

²¹ Verdon N. *Rural Women Workers in Nineteenth-century England : Gender, Work and Wages* / N. Verdon. — Woodbridge : Boydell Press, 2002. — 232 p.

²² Holcombe L. *Victorian Ladies at Work: Middle-class Working Women in England and Wales 1850–1914* / L. Holcombe. — Hamden, CT : Archon Books, 1973. — 253 p.

²³ Copelman D.M. *London's Women Teachers: Gender, Class, and Feminism, 1870–1930* / D.M. Copelman. — New York : Routledge, 1996. — 286 p.

²⁴ «Шлюбна заборона» — дискримінаційна практика, що існувала на британських теренах з кінця XIX ст. до 1960-х рр. Відповідно до неї, заміжнім жінкам заборонялось працювати у ряді сфер, які потребували освітньої підготовки, зокрема, це викладацьке ремесло, канцелярська робота тощо. Такі обмеження не стосувались робітничих професій.

- ²⁵ *Goldin C. Marriage bars : discrimination against married women workers from the 1920s to the 1950s / C. Goldin // Favorites of Fortune : Technology, Growth, and Economic Development since the Industrial Revolution / [ed. by H. Rosovsky, D. Landes and P. Higonnet]. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991. — P. 511–36.*
- ²⁶ *Davidson C.A. Woman's Work Is Never Done. A History of Housework in the British Isles 1650–1950 / C.A. Davidson. — London : Chatto & Windus, 1982. — 256 p.*
- ²⁷ *Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н.А. Ерофеев. — М.: Издательство ИМО, 1959. — 263 с.*
- ²⁸ *Гобсбаум Е. Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід : історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. — Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 95.*
- ²⁹ *Liddington J. One hand tied behind us: the rise of the women's suffrage movement / J. Liddington, J. Norris. — London: Rivers Oram Press, 2000. — 333 p.*
- ³⁰ *Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж / К.Б. Виноградов. — М.: «Мысль», 1970. — С. 153.*
- ³¹ *Crawford E. The Women's Suffrage Movement: A Reference Guide 1866–1928 / E. Crawford. — London and New York: Routledge, 2003. — 800 p.*
- ³² *Wingerden S.A., van. The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866–1928 / S.A. van Wingerden. — New York, NY: Palgrave Macmillan, 1999. — 227 p.*
- ³³ *Robson A.P.W. The founding of the National Society for Women's Suffrage / A.P.W. Robson // Canadian Journal of History. — 1973. — № 8. — P. 1–22.*
- ³⁴ *Pugh M. The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866–1914 / M. Pugh. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 303 p.; Pugh M. Women and the Women's Movement in Britain / M. Pugh. — London: Macmillan, 1992. — 400 p.*
- ³⁵ *Holton S.S. Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain / S.S. Holton. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. — 220 p.; Holton S.S. Suffrage Days : Stories from the Women's Suffrage Movement / S.S. Holton. — London: Routledge, 1996. — 336 p.*
- ³⁶ *Hume L.P. The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897–1914 / L.P. Hume. — New York: Garland, 1982. — 253 p.*
- ³⁷ *Rosen A. Rise Up, Women! : The Militant Campaign of the Women's Social and Political Union, 1903–1914 / A. Rosen. — London and New York: Routledge, 2013. — 344 p.*
- ³⁸ *Nym Mayhal L.E. The Militant Suffrage Movement: Citizenship and Resistance in Britain, 1860–1930 / L.E. Nym Mayhal. — Oxford : Oxford University Press, 2003. — 232 p.*
- ³⁹ *Bartley P. Emmeline Pankhurst / P. Bartley. — Routledge, 2002. — 284 p.; Bartley P. Suffragettes, Class and Pit-Brow Women / P. Bartley // History Today. — Mode of access : <http://www.historytoday.com/paula-bartley/suffragettes-class-and-pit-brow-women>. — Title from the screen.*
- ⁴⁰ *Шнырова О.В. Культурные репрезентации суфражизма [Электронный ресурс] / О.В. Шнырова // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — М., 2004. — № 13. — Режим доступа: <http://www.icgs.ru/2011-07-21-10-04-41/66-2011-09-11-17-54-27.html>; Шнырова О.В. Милитантский период в суфражистском движении Великобритании начала XX века [Электронный ресурс] / О.В. Шнырова // Женщина в российском обществе. Российский научный журнал. — 2000. — № 4 (20). — Режим доступа к журн.: <http://ivanovo.ac.ru/win1251/journal/journal4/shnir.htm>; Шнырова О.В. Новые подходы в суфражизме / О.В. Шнырова // Вестник РОИИ. — 2002. — № 2(3). — С. 6; Шнырова О.В. Общественное мнение и проблема политических прав женщин в*

Великобританії середини XIX — начала XX вв. / О.В. Шнырова // *Личность. Культура. Общество*. — М., 2004. — Вып. 1(21). — С. 142–156; Шнырова О.В. Социально-правовой статус женщины в викторианской Англии и суфражистское движение / О.В. Шнырова // *Вестник Ивановского государственного университета : Гуманитарные науки*. — Иваново, 2008. — Вып. 4. — С. 100–110; Шнырова О.В. Феномен милитантства в истории суфражизма / О.В. Шнырова // *Российские женщины и европейская культура : материалы V конференции, посвящённой теории и истории женского движения* / [сост. и отв. ред. Г.А. Тишкин]. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 172–175.

⁴¹ Шнырова О.В. Новые подходы в суфражизме / О.В. Шнырова // *Вестник РОИИ*. — 2002. — № 2(3). — С. 6.

⁴² Вершинина Д.Б. Две волны женского движения в Великобритании: динамика взаимоотношений с властью и обществом : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Вершинина Дарья Борисовна. — Пермь, 2007. — 286 с.

⁴³ Шнырова О.В. «Мужчины в их жизни». Некоторые размышления о роли мужчин в суфражистском движении / О.В. Шнырова // *Диалог со временем*. — 2010. — № 31. — С. 308–337.

⁴⁴ Шнырова О.В. «Мужчины в их жизни». Некоторые размышления о роли мужчин в суфражистском движении / О.В. Шнырова // *Диалог со временем*. — 2010. — № 31. — С. 337.

⁴⁵ Rover C. *Women's suffrage and party politics in Britain, 1866–1914* / C. Rover. — London: Routledge & K. Paul, 1967. — 240 p.

⁴⁶ Hume L.P. *The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897–1914* / L.P. Hume. — New York: Garland, 1982. — 253 p.

⁴⁷ Lee J. *The British Labour Party and women's suffrage, 1900–1914*. — a thesis in history, submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts / Lee Jaesuk. — Texas Tech University, 1984. — 182 p.

⁴⁸ Auchterlonie M. *To Work for Women's Enfranchisement by Educative and Constitutional Methods Consistent with Unionist Principles* / M. Auchterlonie // *The Conservative History Journal*. — 2008. — Issue 7. — P. 4–7.

⁴⁹ Pugh M. *The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866–1914* / M. Pugh. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 303 p.; Pugh M. *Women and the Women's Movement in Britain* / M. Pugh. — London: Macmillan, 1992. — 400 p.

⁵⁰ Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж / К.Б. Виноградов. — М.: «Мысль», 1970. — С. 152–157.

⁵¹ Школьников И.А. Суфражизм и политические партии Великобритании: 1867–1918 гг. : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Школьников Игорь Александрович. — Иваново, 2002. — 186 с.; Школьников И.А. Лейбористская партия Великобритании и суфражистское движение / И.А. Школьников // *Адам и Ева. Альманах гендерной истории* / [под ред. Л.П. Репиной]. — М.: ИВИ РАН, 2002. — № 4. — С. 106–122; Школьников И.А. Суфражизм и политические партии в Великобритании в середине XIX — начале XX вв. : опыт взаимодействия [Электронный ресурс] / И.А. Школьников, О.В. Шнырова // *Гендерная реконструкция политических систем*. — СПб. : «Алетейя», 2004. — Режим доступа к изд. : <http://ecsocman.hse.ru/text/19187130/>; Школьников И.А. Суфражистки и лейбористы : опыт взаимодействия / И.А. Школьников // *Российские*

женщины и европейская культура : материалы V конференции, посвящённой теории и истории женского движения / [сост. и отв. ред. Г.А. Тишкин]. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 169–172.

⁵² Чикалова И.Р. Британский лейборизм : гендерные идеологии и практики (Первый парламентский успех 1906 г. — победные выборы 1997 г.) [Электронный ресурс] / И.Р. Чикалова // Летняя школа «Общество и гендер». — Рязань, 2003. — Режим доступа к изд.: <http://www.gender-cent.guazan.ru/chikalova1.htm>; Чикалова И.Р. Идеология и политические действия британских консерваторов и лейбористов в отношении женщин / И.Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. — 2003. — № 3/4. — С. 371–393.

⁵³ Bush J. Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain / J. Bush. — New York : Oxford University Press, 2007. — 340 p.

⁵⁴ Harrison B. Separate Spheres: The Opposition to Women's Suffrage in Britain / B. Harrison. — London and New York : Routledge, 2012. — 274 p.

⁵⁵ Шнырова О.В. Антисуфражизм как зеркало суфражизма / О.В. Шнырова // Диалог со временем. — 2007. — № 19. — С. 253–283.

⁵⁶ Smith H.L. The British Women's Suffrage Campaign 1866–1928 / H.L. Smith. — London and New York: Routledge, 2014. — 192 p.

⁵⁷ Offen K. European Feminisms 1700–1950: A Political History / K. Offen. — Stanford, CA: Stanford University Press, 2000. — 554 p.

⁵⁸ Rowbotham Sh. A Century of Women: The History of Women in Britain and the United States in the Twentieth Century / Sh. Rowbotham. — London: Penguin, 1999. — 704 p.

⁵⁹ Ефимова Е.Ш. Изменение положения и социокультурного статуса женщин среднего класса Великобритании 1870–1920-х гг. : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Ефимова Екатерина Шахидовна. — Томск, 2009. — С. 213–214.

⁶⁰ Вершинина Д.Б. Две волны женского движения в Великобритании: динамика взаимоотношений с властью и обществом : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Вершинина Дарья Борисовна. — Пермь, 2007. — 286 с.

⁶¹ Успенская В.И. По дороге к гендерному равенству : Краткая хронология женского движения [Электронный ресурс] / В.И. Успенская // Женщины. История. Общество. — Тверь, 2002. — Режим доступа к изд.: <http://tvergenderstudies.ru/main.php?do=81>; Успенская В.И. Суфражизм в истории феминизма / В.И. Успенская // Женщины в социальной истории России : сб. научн. тр. — Тверь, 1997. — С. 70–80.

⁶² Степанова Н.М. Женщины в парламенте : «роскошь» или необходимость? / Н.М. Степанова // Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 176–179; Степанова Н.М. Культура гендерных отношений в политических партиях и в парламенте Великобритании [Электронный ресурс] / Н.М. Степанова // Гендерная реконструкция политических систем. — СПб.: ИСПГ — Алетейя, 2003. — Режим доступа к изд.: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/stepanova1.htm>; Степанова Н.М. Опыт использования гендерных квот в странах Западной Европы / Н.М. Степанова // Общественные науки и современность. Женщина в обществе. — 1999. — № 4. — С. 185–192; Степанова Н.М. Феминизм в британской политике / Н.М. Степанова // Великобритания после всеобщих выборов 2001 г. : результаты и тенденции : материалы «круглого стола». — М.: Институт Европы РАН, 2002. — С. 32–37.

⁶³ Goldstein J.S. War and Gender : How Gender Shapes the War System and Vice Versa / J.S. Goldstein. — Cambridge : Cambridge University Press, 2001. — 523 p. — Mode of access : http://www.warandgender.com/wgwo_mwwi.htm

⁶⁴ *Howes R.H.* Women and the Use of Military Force / R.H. Howes, M.R. Stevenson. — London: Lynne Rienner Pub, 1993. — 247 p.

⁶⁵ *Clonan T.* A history of women in combat / T. Clonan // A History of the Irish Artillery Corps. — Dublin: Defence Forces Printing Press, 1998. — P. 117–162.

⁶⁶ *Crevelde M. van.* The Great Illusion : Women in the Military / M. van Crevelde // Millennium. — 2000. — Vol. 29, № 2. — P. 429–442.

⁶⁷ *Gould J.M.* The women's corps the establishment of women's military services in Britain : a thesis presented for the Degree of Ph.D / Gould Jennifer Margaret. — University of London, 1988. — 487 p.

⁶⁸ *Забелина Н.Ю.* Первая мировая война: британские героини Сербии / Н.Ю. Забелина // Women in Russian Society. — 2010. — Issue 1. — P. 91–98.

⁶⁹ *Новикова Н.В.* Суфражистское движение в Великобритании в годы Первой Мировой войны : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Новикова Наталья Валентиновна. — Ярославль, 2000. — 215 с.

⁷⁰ *Rover C.* Women's suffrage and party politics in Britain, 1866–1914 / C. Rover. — London: Routledge & K. Paul, 1967. — 240 p.

⁷¹ *Marwick A.* War and Social Change in the Twentieth Century : a comparative study of Britain, France, Germany, Russia and the United States / A. Marwick. — London: Macmillan, 1974. — 258 p.

⁷² *Bartley P.* Emmeline Pankhurst / P. Bartley. — Routledge, 2002. — 284 p.

⁷³ *Holton S.S.* Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain / S.S. Holton. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 220 p.

⁷⁴ *Bourke J.* Women and the Military during World War One [Electronic resource] / J. Bourke // BBC. History. — 2011. — Mode of access : http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/women_combatants_01.shtml; *Bourke J.* Women on the Home Front in World War One [Electronic resource] / J. Bourke // BBC. History. — 2011. — Mode of access : http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/women_employment_01.shtml

⁷⁵ *Ерофеев Н.А.* Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н.А. Ерофеев. — М.: Издательство ИМО, 1959. — С. 255.

⁷⁶ *Вершинина Д.Б.* Две волны женского движения в Великобритании: динамика взаимоотношений с властью и обществом : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Вершинина Дарья Борисовна. — Пермь, 2007. — 286 с.

Проанализированы основные научные труды западных, советских и пост-советских исследователей по истории женщин на пути к гендерному равенству сквозь призму суфражистского движения в Великобритании.

Ключевые слова: *историография, женщина, гендерное равенство, суфражизм, «первая волна феминизма», война.*

The basic scientific studies of Western, Soviet and Post-Soviet scientists in history of women on the way to gender equality through the prism of suffrage movement in Great Britain are analysed.

Keywords: *historiography, woman, gender equality, suffrage, «the first wave of feminism», war.*